

KOMPONENTLƏRİNDƏ FITONİMLƏR OLAN FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN
SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dünya dillərinin hər birinin lüğət tərkibində müxtəlif səciyyəli və fərqli semantik və quruluşlu sözlər vardır. Bu qrup sözlərdən bir qismi də vardır ki, onların dilin lüğət tərkibində özünəməxsus yeri və funksiyaları olan bitki adlarını bildirən fitonimlərdir. Fitonimlər isə öz növbəsində cəmiyyətdə əhatəliliyi, funksional fəallığı, orijinallığı, kəmiyyət və məna zənginliyi, semantikasının rəngarəngliyi, insanların həyat şəraiti, məişəti, yaşam tərzini, həmçinin coğrafi relyefindən asılı olaraq adlandırılması və müalicəvi əhəmiyyətli olub-olmaması ilə diqqəti cəlb edir.

Fitonimlər təbii olaraq müxtəlif bucaq altında və yaxud başqa sözlə desək, fərqli parametrlərə görə təsnif oluna bilər. Onlar quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən ibarət ola bilər.

E.Quliyev qeyd edir ki, strukturuna görə Azərbaycan dilində olan fitonimlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən ibarət olmaqla leksik, morfoloji və sintaktik yolla düzəldilir (2, s.10).

Həmçinin dərman bitkisi kimi istifadə olunmasına görə, mədəni və yabani kimi qruplaşdırıla bildiyi kimi, ədviyyat kimi istifadə olunan fitonimlər də vardır.

Bizi əhatə edən aləmdə çoxlu sayda fitonimlər mövcuddur. Bu rəngarənglik hər bir dilin leksik qatında, o cümlədən ingilis dilində fitonimlərin həm çoxluğunu həm də fərqli situasiyalarda istifadə olunmasını, semantikasının dəyişməsinə, metaforlaşmasına şərtləndirir.

Oksford Universitetinin Nəşriyyatının nəşr etdiyi "The Oxford-Dyden Pictorial English Dictionary"-də fitonimləri tərəvəzləri ifadə edən fitonimlər, meyvələr, çəyirdəkli meyvələr, mədəni güllər, yabani alaq otları kimi qruplaşdırılmışdır və həmçinin ümumi botanika başlığı altında yerdə qalan bütün bitkilər verilmişdir.

Biz bu məqaləmizdə həmin fitonimlərin metaforlaşaraq frazeoloji birləşmə yaratması, yeni semantika yaradıb kontekst daxilində işlədilməsini təhlil etməyə çalışacağıq.

Qeyd etdiyimiz kimi, fitonimlərin qruplaşdırılması fərqlidir, həmin qruplaşmanın biri tərəvəzlərdir. Onlardan biri lüğətdə verilmiş *bean* fitonimidir. Bu fitonimin leksik mənası *lobya*, *maş*, *lobya dənəsi*, *noxud dənəsi* sözbirləşməsi – *horse beans* – *atlı lobyası*, *coffee beans* – *kofe paxlası*.

Bean – fitonimi metaforikləşərək müxtəlif semantik çalarlıq yarada bilər. Aşağıda həmin fitonimlə bağlı yaranmış frazeoloji birləşmələrin kontekst daxilində işlədilməsini təhlil etməyə çalışaq.

Every bean has its black. - *Hər kəsin çatışmayan cəhəti var, hər şeyin qaranlıq tərəfi var.*

You have had your own time of it, Mr. Syddall, but every bean has its black and ilka (Scotland) every path has its paddle... and it will just set you hence forth to sit at the board end as well, as it did Andrew lang syne (W.Scott).

Siz öz vaxtınızda cənab Siddal nədənsə istifadə etmisiniz, ancaq hər kəsdə çatışmayan cəhət vardır və gölməçəsi olmayan yol yoxdur. İndi lap sonuncu stol arxasında əyləşəcəksən, necə uzun müddət illər boyu Andrey əyləşirdi.

Kontekstin tərcüməsindən görüldüyü kimi *bean* fitonimin leksik mənası birləşmədə açıq görünməyə də implit şəkildə metaforlaşmada bunu hiss etmək çətin deyildir, çünki həmin fitonimin *atlı lobyası* və yaxud *lobya* anlayışını ifadə etməsi bunu bizə başa salır, ona görə ki, *lobya* ağaca dırmaşanda və yaxud iri yarpaqları olduğundan həmin bitkinin yarpaqları arasında hər şeyi adi qaydada görmək mümkün olmur. Kontekstdə də Siddal bəzən öz hərəkətlərinə diqqət yetirmədiyindən həmin frazeoloji birləşmənin qeyd olunan semantik çalarlığını biz görə bildik. Danışqı dilində başqa bir birləşmə vardır *full of beans* - *alovlu at*.

The horses looked fresh and full of beans. - *Atlar alovlu idi, onlar gümrah və yorğun deyildilər.*

A felloo like young Harbinger of course, he understood-versatile "full of beans", as he expressed it to himself in his more confidential moment... (J.Galsworthy) - *Cavan Harbinger onun üçün enerjili, həyatsevər idi, onda diri-başlıq, cəldlik olmasını Lord Vellis təyin etdi.*

/He enjoyed his trip and arrived in the pink and has been full of beans ever since!/- (Onun səyahəti olduqca maraqlı idi. Peni bu səyahəti çox yaxşı başa vurdu və o vaxtdan gümrah və şəndir.

Bu kontekstlərdə isə metaforlaşma tamamilə başqa bir istiqamətdə getmişdir. Bəllidir ki, *lobya* fitonimi çox sürətlə boy atır və məhsulun sonuna qədər yarpaqları yaşıl olur və həmişə inkişafda olur, məhz bu semantik komponentinə görə metaforlaşma belə istiqamətdə getmişdir, bənzətmə tamamilə qanunauyğun şəkildə ingilisdilli insanlar üçün adi bir hal kimi baş vermişdir.

Spill the beans. - *sirri vermək, sirri ağzından qaçırmaq*

The instant the words were out of my mouth I realized that I had... "spilled the beans". - *Mən bu sözləri ağzımdan çıxarmamış, anladım ki, sirri açmışam.*

The man himself is more than happy to spill the beans about how he goes about capturing a memorable guitar sound on tape. - *Kişi özünü daha çox xoşbəxt hiss edirdi ona görə ki, onun maqnitofonda yadda qalan səsinin qəbul etməsinə valeh olması sirrini yaymışdı.*

Bu birləşmə kontekst daxilində okazional vəziyyətdə pozitiv qiymətləndirmə semantikasını özündə birləşdirir.

She might just decide to kill you, in case you spill the beans. - *Əgər sən sirri açsan, yayasan, yəqin ki, o sizi öldürmək qərarını verəcək.*

² ADU

Bu kontekstdə isə həmin birləşmə özünün uzual neqativ qiymətləndirmə semantikasına malik olmasını göstərir və kiminsə sirrini kiməsə verməyi ifadə edir.

Frazeoloji birləşmələrlə bağlı başqa bir cəhət ondan ibarətdir ki, həmin birləşmələrdə həmçinin komponentlərinin ifadəliliyinə görə ekspressivlik olur. Buna görə də bəzi sifətli frazeoloji birləşmələr vardır ki, onlarda fitonimlər komponent kimi iştirak edir və müqayisə olunur, metaforlaşır və leksik mənasından uzaqlaşmaqla yanaşı konkret situasiyada işlədilir. Belə fitonimlərdən biri *berry*-dir.

Yeri gəlmişkən onu da vurğulamaq istərdik ki, ingilis dilində bir neçə fitonim vardır ki, onların ikinci komponenti *berry* sözündən ibarətdir və bu fitonimlər quruluşuna görə mürəkkəb sözlərdir və onları sadəcə sadalamaq hesab edirik yerinə düşərdi.

blackberry - böyürtkən, qara qarağat

goose-berry - qırmızı qarağat, quş üzümü

strawberry - çiyələk

Bu fitonimlərlə yanaşı *berry* fitonimi vurğuladığımız kimi frazeoloji birləşmə yaratmışdır.

Well, well, you're brown as a berry (S.Lexis. *The Job, ch.XIII*) - *Siz nə qələr qaralmışsınız, lap şokolad kimi.*

Ancaq bəzən bu ifadə mənfi çalar da ifadə edə bilir və bütün hallarda kontekstdən asılıdır və bu ifadəlilik (ekspressivlik) uzual olaraq möhkəmlənir və kontekstdə həyata keçirilir.

Lügətləri (istər izahlı lügət, istərsə də tərcümə lügətlərini) nəzərdən keçirdikdə ingilis dilində xeyli sayda fitonimlərin frazeoloji birləşmələrdə komponent kimi çıxış etməsini müşahidə edə bilirik.

Onlardan bəzilərini də yenə bu məqalədə təhlil etməyimiz hesab edirik yerinə düşərdi.

bush - kol, kolluq

rose bush - qızılgül kolu

to beat about the bush – *Tell me truth don't beat about the bush, man!* - *A kişi ordan-burdan danışma mənə həqiqəti de!*

They were beating about the bushes for promising talent. - *Onlar hər yerdə ümidverici istedad axtarır.*

Some countries are beating the bushes for engineers. - *Bir çox ölkələrdə mühəndislər tapılmır (onları axtarırlar).*

...if this don't take the rag off the bush! Cousin Mary got to gadding about as much, that she has to send round word she is going to stay at home one evening (DA). - *...Bu lap ağ oldu! Meri əmiqızının başı kefə elə qarışdı ki, evdə ziyafət təşkil edəcəyini evdəkilərə xəbər verməyi unuttu.*

Bu kontekstdə qara ilə frazeoloji birləşmənin tərkibində “*bush*” komponenti işləndiyi situasiyada nəyisə həddindən artıq etmək, hamını təəccübləndirmək, gözlənilməz hərəkət etmək kimi anlamları ifadə etmişdir. Başqa bir məqam ondan ibarətdir ki, lap dərin qatda “*bush*” sözünün kol-kosluq mənası olduğundan burada motivləşmə və məcazlaşma güclüdür.

You know why you're here, of course, so we needn't beat about the bush (A.J.Cromin. *The thing of Beauty, p.4, ch.V*). - *Siz hamınız bilirsiniz ki, niyə dəvət olunmusunuz, ona görə də birbaşa mətləbə keçək.*

And then, without beating around the bush he said. "How much is there for me?" - Və onda o heç bir əmma qoymadan birbaşa soruşdu: "Mən buna görə nə qədər alacağam? Mənim payım nə olacaq?"

Nümunələrdən görüldüyü kimi qara ilə *beat about the bush* - *bir tərəfdən nəyəsə əmma qoymaq, digər tərəfdən, təzədən nəyəsə qarışmaq, yenidən soruşmaq* və s. kimi anlamları ifadə etmişdir. Bunlarla yanaşı həmin ifadə bir qədər dəyişilmiş formada Amerika ingiliscəsində bir qədər fərqli semantik çalarlıq ifadə edir.

"Round and round the muberry bush" said Bond when Ann Shapland had gone "same thing over and over again" (A.Christie, *ch.10*). - *Ann Şapland otaqdan çıxanda, onlar hamısı eyni şeyi təsdiqləyir. Eyni yerdə təpik böyürük.*

His name was Green, and he was as green as a gooseberry - *Onun familiyası (soyadı) Qrin idi və o adına uyğun olaraq təcrübəsiz, həyatı yaxşı bilməyən gənc idi.*

Bu kontekstdə işlənən *as green as a gooseberry* frazeoloji birləşməsində müqayisə vardır və *green* sözünün semantikasındakı – təcrübəsizlik, yetişməməzlik anlamları ifadə olduğundan burada metaforlaşma getmişdir və şəxsin soyadının “*green*” olmasını da məsələ ilə əlaqələndirib insanın özünün adına uyğun gəlməsini frazeoloji birləşmədə ifadə etmək mümkün olmuşdur.

Öncə nümunə kimi gətirdiyimiz frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin ekspressivlik (ifadəlilik), emosionalıq, qiymətləndirmə xüsusiyyətləri bütövlükdə frazeoloji birləşmələrin konnotasiya komponentinə uyğun gəldiyinin bir daha şahidi olduq, çünki birləşmə tərkibində olan komponentlərin hansısa dərin qatda olan mənası metaforlaşma nəticəsində semantik çalarlıq yaradır və nitqi, ifadəni canlandırır, informasiyanı qəbul edənə səfərbər edir ki, situasiyadan düzgün nəticə çıxara bilsin və verilən məlumatı dəqiq qəbul etsin.

Hər bir halda frazeoloji birləşmələrdə iştirak edən komponentlərin birləşmə bilmək qabiliyyəti ilə yanaşı, onların hər birinin həm ilkin lügəvi mənası, həm də metaforlaşma qabiliyyəti son halda frazeoloji birləşmənin kontekstdə işlədilərkən aldığı mənə birbaşa komponent tərkibinin faktorundan çox asılıdır. Məsələn, “*plentiful*” komponenti frazeoloji birləşmə tərkibində “*as plentiful as blackberries*” - *bol, bolluq* həmin birləşmədə ekspressivlik yaradır. Biz bu halı başqa bir fitonimdə də müşahidə edirik.

Her? Rats! Sissy can't drive four sour apples. Grazy's a loon (S.Lexis). - *O aparacaq? Cəfəngiyyat! Maşın idarə etmək barədə Sissinin anlayışı yoxdur. O qeyzlidir (qudurğandır).*

Burada kontekstdən göründüyü kimi *“four sour apples”* frazeoloji birləşməsi tam inkarlıq ifadə edir nəyisə qəti bacarmamaq anlamını göstərir, lakin bir məsələ vardır ki, həmin fikri başqa sözlərlə ifadə etmək istəsək həmin effekt fikirdə alınmazdı, çünki həmin birləşmənin tərkibində olan komponentlərin metaforlaşaraq konnotativ semantika yaratmasını başqaları bu qədər ekspressivv edə bilməzdilər və buna görə də frazeoloji birləşmələrdə komponent tərkibi faktoru əsas, aparıcı faktorlardan biridir və biz hesab edirik ki, birincidir.

Bu kontekstdə inkarlıq neqativlik ifadə olunurdusa, başqa bir frazeoloji birləşmədə isə (tərkibində *“apple”* komponenti olan) pozitivlik ifadə olunur, həm də daha yüksək emosional və ekspressiv səviyyədə.

“Dick” said the dwarf, thrusting his head in at the door, “my pet, my pupil, the apple of my eye, hey, hey!” (Ch.Dickens. *The Old Curiosity shop. Ch.1.*) - *Dik! – cırtıdan adam başını qapıda içəri uzadaraq dedi – mənim sevimlim, mənim şagirdim, gözümlərin işığı!*

George was the apple of his father’s eye (W.S.Maugham). - *Atası Corca o dərəcədə vurulmuşdu onsu özünü təsəvvür etmirdi. Corcu atası həddindən artıq sevirdi.*

Konkret halda gətirdiyimiz frazeoloji birləşmədəki komponentlərin xarakterik xüsusiyyəti bütövlükdə birləşmənin məzmununa böyük təsir göstərdiyini müşahidə etdik. Bizim nümunədə *“apple of one’s eye”* - *gözün işığı, sevimli birləşməsi* – ona görə metaforlaşa bilib ki, insanın gözündə bir hissə vardır ki, göz almacağı adlanır və insan onun vasitəsilə ətraf aləmi görə bilir, onun vasitəsi olmadan dünya işığından məhrum olur.

Bəzən isə qəbul olunmayan, məqbul sayılmayan komponent məhz neqativlik yaradır və mənfi konnotasiya yaradır. Məsələn, həmin *“apple”* fitonimi *“bad”* sözü ilə birləşmə yaradarkən frazeoloji birləşmə *“a bad apple”* başqalarına pis təsir göstərən, camaat tərəfindən məqbul sayılmayan, qəbul edilməyən adamı ifadə etmək üçün işlədilir.

Əlbəttə, bir məqalə həcmində frazeoloji birləşmədə komponent kimi çıxış edən bütün fitonimləri əhatə etmək mümkün deyil, sadəcə onlardan bir neçəsini təhlil edərək belə qənaətə gəlirik ki, onların həcmi, semantikasını genişdir və rəngarəngdir.

Ədəbiyyat

1. Qasımov Z.Y. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində bitki adlarının struktur-funksional təhlili. NDA, B., 2011, 22 s.
2. Quliyev E.S. Azərbaycan dilində fitonimlər. Nam..., dis..., avto. B., 1987, 24 s.
3. Mathews M.A. A Dictionary of Americanisms. Chicago, 1956, 980 p.
4. The Oxford-Duden Pictorial English Dictionary. Oxford University Press. M., 1987, 816 p.

Açar sözlər: *fitonimlər, metafor, leksik məna, ekspressivlik*

Key words: *phytonyms, metaphor, lexical meaning, expressiveness*

Ключевые слова: *фитонимы, метафор, лексическое значение, экспрессивность*

SUMMARY

On usage of phytonyms in phraseological units in English

The author touches upon the phytonyms in general sense of meaning and gives information about their classification. Then the author with the help of context tries give explanation of semantics of phytonyms as the component of phraseological units.

РЕЗЮМЕ

Об употреблении фитонимов в фразеологических единицах в английском языке

Автор статьи рассматривает фитонимов в общем смысле и дает информации об их классификации. Затем с помощью контекста попытается дать объяснение семантики фитонимов как компонент фразеологических единиц.

Rəyçi: Dos.E.Vəliyeva